

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.23.667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 821:82-32(575.2)(043.3)

Келдибекова Жибек Келдибековна

**70-80-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АҢГЕМЕ ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮҮ
ТЕНДЕНЦИЯСЫ
(Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков)**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2025

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Кыргыз адабияты” бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: **Кадырманбетова Айнура Күмөновна**
филология илимдеринин доктору, доцент

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү уюм:

Диссертация _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси:

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме _____ боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Бийсаева Н.Т

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын актуалдуулугу. Өткөн кылымдын 70-80-жылдары кыргыз адабиятынын бардык жанрлары, түрлөрү өнүгүүнүн бир топ баскычына көтөрүлүп, чыгармачылык зор жетишкендиктерге ээ болгон мезгил. Албетте, бүгүнкү адабиятта турмуш шартка, коомдук өзгөрүүлөргө жараша тематикалык планда, идеология маселелерине байланыштуу айрым бир жаңылануулар болгон менен ошол 70-80-жылдардагы улуттук адабий-эстетикалык бийиктиктерди, поэтикалык, жанрдык-стилдик табылгалардын, адабий чеберчиликтин тажрыйбасын ар тараптуу өздөштүрүү, изилдөө актуалдуу маселелерден болуп кала берет.

Кыргыз адабият таануусунда аңгеме жанрынын өнүгүшүнө жана калыптанышына байланыштуу көптөгөн актуалдуу тарыхый-теориялык маселелер боюнча илимий изилдөөлөр бар. 1960-жылга чейинки кыргыз аңгемесинин өнүгүү жолуна басым жасаган К.Асаналиевдин [11], Б.Кебекованын [45], С.Жигитовдун [34], А.Медетовдун [107], С.Урманбетованын [113] илимий эмгектерин көрө алабыз. Ал эми 70-80-жылдагы повесть жанрынын айрым аспектиери Ч.Жолдошева [31], А.Мукамбетова [108], А.Абдыраманованын [95] изилдөөлөрүндө каралса, Ү.Култаева [106], Г.Мурзахметовалар [109] тарабынан роман жанры атайын диссертациялык изилдөөгө алынган. Ушул өңүттөн алганда, аңгеме жанрынын гүлдөгөн мезгили болгон 70-80-жылдардын өнүгүү тенденциясы тууралуу обзордук же айрым жазуучулардын чыгармачылыгына байланыштуу макалаларда кыскача пикирлер айтылган менен атайын системалуу изилдөөгө алына элек. Ушул өңүттөн алганда, аңгеме жанрынын гүлдөгөн мезгили болгон 70-80-жылдардын өнүгүү тенденциясы жана эгемендүүлүктөгү аңгеме жанрынын абалын изилдөө артта калган. Мына ошондуктан, убакыттын өтүшү менен көркөм чыгармачылыкка болгон мамиле да өзгөргөндүктөн, аңгеме жанрынын актуалдуу проблемаларын кайрадан караштыруу зарыл. Ал түгүл учурунда изилденип, бааланып, такталган көркөм чыгармаларга да бүгүнкү күндүн көзү менен карап көргөнүбүздө жаңы идеялар, жаңыча баалуулуктар табылышы мүмкүн. Ошондуктан, азыркынын көз карашы менен “диахрондук” жактан илимий-изилдөө керек.

Биздин ишибизде, 70-80-жылдагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын изилдөө менен катар ага өз салымын кошкон көрүнүктүү аңгемечилер Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаковдордун чыгармачылык индивидуалдуулугунун талданышы теманын актуалдуулугун шарттайт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертацияда кыргыз аңгемесинин 70-80-жылдардагы өнүгүү тенденциясын жана ушул өнүгүүнүн фонунда, аңгемечи Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаковдордун чыгармачылык изденүүлөрүн системалуу карап, анализ жүргүзүү, аталган жазуучулардын кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүшүнө

кошкон салымдарына баа берүү болуп саналат. Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттерди алдыбызга койдук:

1. Аңгеме жанрынын өнүгүү тарыхына, теориялык маселелерине байланыштуу илимий эмгектерге сереп салуу;

2. Кыргыз аңгеме жанрындагы адабий тажрыйба, табылгалардын 70-80-жылдардагы өнүгүшүнө тийгизген таасирин, идеялык-эстетикалык өнүгүү багыттарын белгилөө;

3. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык, сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрдү аныктоо;

4. К.Кушубековдун аңгемелериндеги конфликт, мүнөз маселесин талдоо;

5. Б.Усубалиевдин кыргыз аңгеме жанрындагы өзгөчө стилин, аңгемечилик чеберчилигин белгилөө;

6. А.Матисаковдун аңгемелеринин идеялык-тематикалык багытын аныктоо;

Илимий иштин жаңычылдыгы. Кыргыз аңгемесинин 70-80-жылдардагы өсүп-өнүгүү тенденциясы системалуу түрдө илимий талдоого алынды. Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун, Б.Усубалиевдин, А.Матисаковдун аңгемечилик чеберчиликтери, идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрү изилденди.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш кыргыз прозасына, анын ичинен аңгеме жанрынын өсүп-өнүгүүсүн изилдөө ишине өз салымын кошуу менен, анда алынган жыйынтыктар келечекте ушул багытта жүргүзүлүүчү илимий изилдөөлөрдө пайдаланылып, илимий-теориялык негизде өбөлгө болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган негизги натыйжа-жыйынтыктарды жогорку жана орто кесиптик окуу жайларында, окуу куралдарын түзүүдө, аталган темада дипломдук, курстук иштерди, реферат жана өз алдынча иштерди аткарууда пайдаланууга болот. Адабият таануу адистиги боюнча студенттерге, изденүүчүлөргө, аспиранттарга жана окумуштуу-методисттердин иштерине илимий методикалык маалымат катары салымын кошот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Аңгеме жанрынын тарыхый-теориялык маселелерине байланыштуу илимий эмгектер жанрдын өсүп-өнүгүүсүнө, калыптанышына таасирин тийгизип, илимий-методикалык жактан таяныч болуп бере алат;

2. 70-80-жылдары кыргыз аңгеме жанры жаңы көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүлүп, аңгемелердин идеялык-тематикалык багыты кеңейип, жалпы совет адабиятындагы “өндүрүшчүл проза”, “насаатчыл проза”, лирикалык проза, сатиралык проза, “шаардык прозанын” катарында басымдуулук кылган “элет прозасынын” алкагында көптөгөн аңгемелер жаралган;

3. Ж.Жапиев – турмуштук жана мистикалык элементти айкалыштырган аңгемечи катары өзгөчөлөнөт;

4. К.Кушубековдун аңгемелеринде моралдык, эстетикалык, нравалык жактан тарбиялоо аракеттери жасалган;

5. Б.Усубалиев импрессионисттик көркөм психологизм аркылуу кыргыз прозасына, анын ичине аңгеме жанрына зор салым кошту;

6. А.Матисаковдун аңгемелери көркөм-публицистикалуулугу аркылуу элет аңгемелеринен айырмаланат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Темага тиешелүү илимий-териялык, фактылык маалыматтарды талдоо, жуурулуштуруу аркылуу жетишилген илимий тыянактар изденүүчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Диссертациянын апробацияланышы. Диссертациянын бөлүмдөрү коюлган талапка ылайык апробациядан өттү. Иштин темасы боюнча эмгектер республикалык жана эл аралык конференцияларда илимий баяндама катары окулуп, алардын тексттери илимий жыйнактарда мезгилдүү басылмаларда жарыяланды.

Изилдөө жыйынтыктарынын жарык көрүшү. Иштин мазмунуна толук байланыштуу он үч макала илимий журналдарда жарык көрдү.

Илимий иштин структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманы тандоонун себеби жана анын актуалдуулугу, теманын иштелип чыгуу деңгээли, максат, милдеттери аныкталып, объектиси жана предмети, жаңычылдыгы, практикалык мааниси көрсөтүлдү. Ошондой эле коргоого алып чыга турган негизги жоболор ортого салынып, диссертациянын материалдарынын апробациясы жөнүндө маалымат берилип, изденүүчүнүн жеке салымы жана анын натыйжалары аныкталды.

Диссертациянын биринчи бабы **“70-80-жылдардагы кыргыз аңгемеси улуттук адабияттын жанрдык-стилдик өнүгүүсүнүн контекстинде”** деп аталат. **Кыргыз аңгемеси: тарыхый, теориялык маселелер жана алардын изилдениши** аттуу биринчи бөлүмдө аңгеме жанрынын изилдениши, чет элдик жана улуттук адабияттануудагы жанрдын орду, өнүгүү тенденциясы каралат. Аңгеме дүйнө адабиятында прозанын эң активдүү, популярдуу жанрына кирет. Чакан чыгармада окуя, негизинен, чукул өнүктүрүлүп, каармандардын ички ой толгоолорун, кыймыл-аракеттерин психологиялык жактан тыкан мотивировкаланышына шарт түзөт. Аңгеме жанры оперативдүү келип, “заман ыргагы”, “мезгилдин формасы” деген маанини алып жүрөрү, турмуштук көрүнүштөргө тез реакция жасашы менен башка жанрлардан айырмаланып турат.

Аңгемеде адам турмушунун сюжет үчүн өтө зарыл, маанилүү гана учурлары сүрөттөлүүсү абзел, бирок каармандын өмүрүндөгү айрым гана учурлар сүрөттөлгөнү менен анын бүткөн, толук образын түзүү керек.

Кыргыз аңгеме жанрын изилдөөгө салым кошкон адабиятчылар К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Т.Аскарров, С.Жигитов, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Медетов ж.б. Кыргыз прозасынын, анын ичинде аңгеме жанрынын өнүгүү

эволюциясын изилдөөдө Кеңешбек Асаналиевдин “Кыргыз совет прозасынын очерки” (1960), Батма Кебекованын “Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору” (1967), Салижан Жигитовдун “20-жылдардагы кыргыз адабияты” (1984) эмгектеринин мааниси зор. Андан сырткары Ү.Касыбеков “Көп түрдүүлүктүн биримдиги” (1980), М.Сулайманов “Балдар аңгемелери жөнүндө” (1977), А.Эркебаев “Кыргыз прозасынын контрасттары” (1983) аттуу эмгектерде аңгеме жанрынын актуалдуу проблемалары жөнүндө сөз болот.

Окумуштуу Б.Кебекова “Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору” (1967) аттуу эмгегинде аңгеме жанрынын алгачкы жаралуу мезгилинен баштап, 1960-жылга чейинки өсүш тарыхы каралып, профессионалдык прозанын жанданышы, сюжеттик тактык, кыскалык, композициялык тыкандык сыяктуу чакан жанрдын айрым маселелерин изилдеген.

Ал эми белгилүү адабиятчы Салижан Жигитов “20-жылдардагы кыргыз адабияты” (1984) аттуу монографиясында аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын улуттук көркөм прозанын жаралуу жана калыптануу эволюциясынын жалпы фонунда караган. Эмгекте кыргыз прозасынын жаралышын, өнүгүшүн, аңгеме жанрынын пайда болушун, өсүш абалын иликтеп, алгачкы кыргыз прозасында газеттик сүрөттөмө, көркөм очерк, фельетон, аңгеменин белгилерин камтыган синкретикалык жанр “жаңытма” бир кыйла күчтүү өнүккөнүн баса белгилеген.

Ал эми кыргыз адабият таануусунда адабиятчы А.Медетовдун “Кыргыз аңгемесинин поэтикасы” (1995) диссертациясында 1960-жылдарга чейинки аралыктагы аңгеме жанрынын проблемалары жана сюжет, композиция маселелери теориялык багытта кеңири изилденген. Кыргыз аңгеме жанрында поэтиканын сюжет, композиция сыяктуу категорияларын өздөштүрүүнүн аспектилерин каралган.

30-жылдардын экинчи жарымынан тартып күн сайын элдин турмушунан орун алып жаткан экономикалык жана маданий өзгөрүүлөрдүн агымы менен айкалышкан, фольклордун бай традициясынан, орустун классикалык адабиятынан таасир-таалим алган профессионалдык прозанын жаңы өсүш тилкесине кириши, сюжеттик тактык, кыскалык, композициялык тыкандык сыяктуу айрым сүрөттөө чеберчилигине байланыштуу маселелер бул жылдары акырындап чечиле баштаган.

Ал эми согуш темасында жазылган аңгемелер адабиятта белгилүү бир деңгээлде өнүгүү баскычка көтөрүлүп, тарыхый-баатырдык каармандарды өз мезгилинде даңазалоо милдетин өтөп, карапайым калкты келечекке, тынчтыкка, бейпил турмушка үндөп, социалдык-турмуштук жактан мазмуну чыңалып, аңгеме жанрынын мындан аркы өнүгүшүнө чыйыр салган.

Согуш мезгилинен кийин кыргыз прозасы дээрлик жанданат. Прозанын башка түрлөрү менен бирге аңгеме да жемиштүү жылдарын баштайт. 1947-жылы “Эмгек азаматтары” аттуу аңгемелер жыйнагы жарык көрөт. Согуштан кийинки мезгилде жазылган аңгемелердин идеялык-тематикалык чабыты да

кеңири боло баштаган. Сатиралык аңгемелер дагы согуштан кийинки мезгилде сүрөттөө мүмкүнчүлүгү кеңейип, өнүгүү этабына түшкөн.

1950-1960-жылдары адабиятта аңгеме жанры андан ары өнүгүп тематикалык чөйрөсүн кеңейтти, идеялык-эстетикалык сапаты бийиктеп, форма жагынан татаалданып, психологизм менен каныккан.

70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциялары бөлүмүндө кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүп-өскөн доорундагы (70-80-ж.ж.) көркөм эстетикалык функциясы, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү изилденген. Аңгемечилердин негизги тематикасын адам тагдыры, анын ички-тышкы турмушу, жашоодогу карама-каршылыктары, аны чечүүнүн жол-жоболору, үй-бүлөлүк маселелер, айыл-кыштак ж.б. социалдык пландагы чыгармалар түзгөн. “70-80-жылдарда адабиятта, адабият таанууда көркөм психологизм, көркөм мүнөз, нравалуулук деген маселелер борбордук орунга коюлуп, адабий каарман, мейли романдык масштабдагы каарманбы же чакан гана аңгеменин каарманыбы, карапайым элеттик сугатчы, малчыбы же шаардык интеллигентпи, же турмуш жолунан адашкан, таалайы тайкы, алсыз бир пендеби, – алардагы адамдык нарктын баасы канча, адамдык өзгөчөлүгү эмнеде деген суроого жооп издөө чыгармачылыктын бирден-бир башкы милдети катары түшүнүлгөн” [179].

Өнүгүү менен катар 70-80-жылдары бардык жагынан төп келе бербеген, айрым бир катчылыктарга жол берилген аңгемелер да кездешкен. Мындай тенденциянын орун алышын аңгемеге көптөгөн авторлордун кызыгуусу түзсө, бир эсептен адабий сын көз караштын жетишсиздиги болгон. Мындан улам “Ала-Тоо” журналында аңгеме жанрынын беделин көтөрүү жана сапатын жакшыртуу максатында жаш жазуучулардын аңгемелери, чыгармачылыгы тууралуу бир топ талкуулар, сындар айтылган. Журналда аңгеменин эстетикалык табиятын, идеялык-көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн, жанрлар системасындагы анын ордун иликтеген сынчылардын бир катар кызыктуу макалалардын жарыяланышы кыргыз аңгемесинин, сандык жана сапаттык жактан өсүүсүнө өзүнүн белгилүү деңгээлдеги оң таасирин берген. 70-80-жылдагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясына кызыккан байкоочулардын илимий-сын макалалары аталган журналдын сандарына чыгып турган. Алсак, А.Эркебаевдин “Азыркы аңгеме жөнүндө сөз” [229], М.Апышевдин “Абалың кандай аңгеме” [134], К.Даутовдун “Аңгеменин чебери” [158], К.Матиевдин “Сыйымдуу жанрдын сыры” [197], А.Пазыловдун “Кичине жанрдын чоң маселелери” [200], А.Токтомушевдин “Сөз өнөрүнүн башаты” [214] ж.б.

XX кылымдын 70-80-жылдарында кыргыз аңгемелери стилдик жактан өзгөчөлөнгөн “сезим агымын”, андан жаралган подтексттик, контексттик мазмун кеңдигин өздөштүрүп калган эле. Маселен, К.Жусуповдун “Жүрөгүм менин тоолордо” аңгемесинде автор каармандын лирикалык эмоциясы, сезими, каармандын сырткы дүйнөнү лирикалык кабылдашы чыгарманын структурасын түзөт. Тагыраагы, чыгармадан чиеленишкен сюжет, кульминациялык элементтерди жолуктура албайбыз. Анткени аңгеме сезим, эмоция түйүндөрүнөн туруп, реалдуу сезим кыймылына негизделген.

70-80-жылдардагы кыргыз аңгемелери тематикалык жактан байыганы, проблемалардын чагылдырылышы, сандык, сапаттык жетишкендиктер менен катар көркөмдүк жагынан өксүктөрдүн да бир топ орун алгандыгы дааналанды. Мунун себептерин аңгемеге көптөгөн жаш авторлордун кайрылуусу жана ошол учурдагы шарттар менен түшүнүүгө болот.

Бул жылдары жарык көргөн жыйнактардын айрымдарынан мисал кылсак, А.Айтбаеванын “Атанын аманаты” (1971), Ж.Саатовдун “Мезгил сынайт” (1971), “Кызыл Таң” (1985), Б.Сартовдун фантастикалык “Ааламда адашкандар” (1974), “Жылдыздар балладасы” (1971), “Мамыры гүлдөгөн маалда” (1978), А.Стамовдун “Жаңы тууган” (1973), “Ак кар” (1981), И.Сулаймановдун “Мүнөздөр” (1974), Ө.Даникеевдин “Кызыл Аска” (1979), С.Рыскуловдун “Саяпкер” (1981), Т.Сулаймановдун “Акыркы түн” (1980), “Каардуу күндөр” (1984) ж.б.

70-80-жылдары аңгеме жанры ар тармактуу өнүгүп, балдарга арналган аңгемелер орун алган: Д.Казакбаевдин “Талаа ырдайт”, А.Камаловдун “Дарман”, А.Айдаралиевдин “Кайран досум”, М.Өмүрзаковдун “Жетилүү аттестаты”, Э.Кудайбергеновдун “Өчпөс жазуу”, Н.Атамкуловдун “Балдар” аңгемелер жыйнактары чыккан. Аңгемелер аркылуу балдардын дүйнө-таанымы кеңейтип, алардын аң-сезимге тийгизген таасири, коомдогу терс көрүнүштөр орбраздар аркылуу балдардын тилинде чагылдырылып, таалим-тарбия берүүчүлүк функцияны аткарат.

Жалпылап айтканда, 70-80-жылдардагы аңгеме жанры идеялык-тематикалык жактан, көркөм-эстетикалык жактан жаңычыл чыгармалардын миссиясына адамдын ким экендиги, адептик, рухий дүйнөсү сыяктуу этикалык, социалдык-психологиялык пландагы аңгемелер басымдуулук кылып, жеке нравалык тажрыйбадан көркөм жалпылоого умтулуу күч алган. 70-80-жж. мурдагы мезгилдерге салыштырмалуу коомдогу тынч өнүгүү абалына жараша айыл, шаар турмушундагы өндүрүш, айыл чарбасындагы, интеллигенция чөйрөсүндөгү адамдардын турмушун коомдук эмгекке карата мамилесин чагылдырууда ашкере саясатташтыруудан четтеп, адамдын жеке инсандык табиятына, психологиялык, моралдык-этикалык маселелерге көңүл буруу басымдуу орун ала баштагандыгы байкалат.

Жазуучулардын чыгармачылыгында кеңири масштабда каралган негизги тематика социалдык нукта болгон: адам тагдыры, анын ички-тышкы турмушу, жашоодогу карама-каршылыктары, аны чечүүнүн жол-жоболору, үй-бүлөлүк маселелер, айыл-кыштак ж.б.

Аңгеме жанрын изилдөөнүн методологиясы жана методдору аттуу экинчи бапта Аңгеме жанрын изилдөөнүн объектиси жана предмети көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн негизги объектисин 70-80-жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы түзөт. Анын ичинен таланттуу жазуучулар Жылкычы Жапиев, Касым Кушубеков, Бейшебай Усубалиев жана Абдиламит Матисаковдордун аңгемечилик чеберчиликтери изилдөөгө алынды. Өз мезгилинин көрүнүктүү жазуучуларынан болгон жана бүгүнкү

күндө да чыгармачылыгын улантып жатышкан калемгерлердин чыгармачылыгындагы ийгилик-кемчиликтер анализденет.

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясындагы этаптарды изилдөө, аңгеме жанрын изилдеген чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын илимий эмгектерине обзор берүү, аңгемелерди стилдик жактан бөлүштүрүү жана 70-80-жылдагы аңгеменин өсүш динамикасы аңгемелердин жана тандалып алынган Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков ж.б. жазуучулардын чыгармачылыгынын негизинде баа берүү жана талдоо диссертациянын негизги предмети катары каралат.

Аңгеме өзүнүн жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык коомдук турмуштагы социалдык жана рухий өзгөрүүлөрдү сергек туюп, урунттуу учурларды чакан көлөмдө ичкериден терең изилдеп, турмуштун бир эпизодунун айланасында образдуу дүйнө жаратат. Жанрды изилдөө ал жөнүндө маалыматты байытып, көз карашыбызды эле кеңейтпестен, көркөм эволюциянын өнүгүш жолдорун, көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылык өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жанрды изилдөө ошону менен бирге бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Себеби, жанр боюнча теориялык изилдөөлөрдү айтпаганда да аңгеме жанрынын тарыхы боюнча кыргыз прозасында, адабияттаануусунда колго алына элек.

Аңгемедеги негизги компонент сюжеттин курулушу болсо, андагы көркөм мүнөз – негизги уюштуруучу комплект. Сюжеттин өнүгүшү мүнөз менен тыгыз байланышта каралып, чыгармада конфликт же каармандын мүнөзүнүн ачылышы менен шартталат. Бардык чыгармалардын негизин конфликттин өнүгүшү түзүп, ал мүнөздөрдүн кагылышуусунан чыгат. Сюжет реалдуу турмуш менен каармандардын өз ара байланыш түйүнүн түзүп, алардын мүнөзүнүн калыптанышын, окуялардын системасын, алардын логикалык ырааттуулугун көрсөтөт.

Чыгарманын же аңгеменин сюжетин түзгөн окуянын өнүгүшү эле эң негизги мааниге ээ эмес, мында каармандардын кылган иши же, башка каармандарга, окуянын жүрүшүнө мамилеси да чоң роль ойнойт, б.а окуядан тышкаркы көрүнүштөр, жазуучунун окуяны баяндоо ыгы өзгөчө мааниге ээ. Турмуш материалынын көркөм дүйнөгө айланышынан чыгарманын курулуш өзгөчөлүгү айкын көрүнөт.

Советтик улуттук адабияттардын өнүгүү процесси бирдиктүү, ошону менен бирге прогрессивдүү болгон этаптарды өзүнө камтыйт. Теориялык жана методологиялык изденүүлөрдө адабиятчы-окумуштуулар жана сынчылар мезгилдик алкак боюнча адабий процессти изилдөөгө аракет кылышкан. Кичи жанрдын актуалдуу проблемаларына көптөгөн окумуштуулар ой-пикир калтырган. Аңгеме жанры жана анын поэтикалык өзгөчөлүктөрү жагдайында орус адабияттаануусунда В.Виноградов, В.Гречнёв, Л.Ершов, А.Есин, И.Утехин, В.Шкловский, Б.Эйхенбаум ж.б. адабиятчы, окумуштуулар изилдөөгө өз салымын кошкон. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде аңгеменин жанрдык маселелери, чакан форманын жалпы мүмкүнчүлүктөрү, типтүү мүнөз жаратуунун

өзгөчөлүктөрү, “чакан жанрдын” сюжеттик жана композициялык курамы сыяктуу маселелери изилденген. Чыгарманы уюштуруунун айрым ыкмалары сюжеттик-композициялык структурасын изилдөө анын эволюциялык өнүгүшүнө барып такалат. Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталган, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат.

Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталып, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат. Ушуга жараша системанын тигил же бул деңгээлине бөлүп көрсөтүш үчүн болгону алардын байланышын аныктоо зарыл. Ушул себептүү чыгарманын сюжетин жана композициясын иликтөөгө алган эмгектер арбын. Композиция жазуучунун таланты жана колдонгон методологиялык көркөм ыкмасы, чыгарманын жанрдык спецификасы менен тыгыз байланышта каралат. Аңгемеде композициялык каражаттар ыктуу колдонгондо гана каармандын образы ачылып, көркөм чыгарма максатына жетет.

70-80-жылдарды кыргыз прозасында курч конфликттүү аңгемелер орун ала баштаган. Мындан улам образдар системасы социалдык, моралдык жана психологиялык маңызда кеңейген. Инсандык жана коомдук түзүлүшкө байланыштуу нравалык маселелер башкы орунда турган.

Экинчи баптын **Аңгеме жанрынын түрлөрү** аттуу экинчи параграфында буга чейин кыргыз совет адабиятындагы аңгеме жанрынын актуалдуу проблемаларын азыноолак изилдөө болгону менен аңгеме жанрынын өнүккөн мезгили болгон 70-80-жылдардагы өнүгүү тенденция иликтөөгө алынган эмес. Диссертацияда аталган жылдардан тартып, эгемендүүлүккө чейинки аңгеме жанрынын айрым маселелерин, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө аракет кылдык.

Бул жылдары жаңы ысымдар көбөйүп, аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы күчүндө болгон. Мындан улам, көптөгөн жазуучулардын чыгармачылыгында аңгеме жаңы контурларга ээ болуп, изилденип жаткан жанрдын ар кандай түрлөрүнүн элементтерин бириктирген синкреттик формалар пайда болду. Андай аңгемелерди классификациялоо маселесинде тигил же бул жанрдык-стилдик түргө кирет деп аныктай салуу кыйын. Аңгеме жанрынын формаларын жана ар түрдүүлүгүн классификациялоодо философиялык, сатиралык, лирикалык, драмалык, психологиялык, документалдуу (очерктер); мазмундук-структуралык формалар келип чыккан. Социалдык-психологиялык жана философиялык-психологиялык аңгемелер ойдун терендиги, түбөлүктүү, жалпы адамзаттык баалуулуктар ой камтыгандыгы же ушуга аракет жасалгандыгы менен айырмаланып турат. Философиялык-психологиялык аңгемеде адеп-ахлак, каармандын инсандык табияты, жашоого карата көз карашы чыгармалардагы көркөм иликтөөнүн негизги объекти катары каралат. Ал эми социалдык-психологиялык аңгемелерде коом менен адамдын ортосундагы мамиле, коомдун адамдын турмушуна, көз карашына тийгизген таасири бутага алынат.

Формалык жактан аңгеме-притча, аңгеме-ситуация, миниатюралык аңгеме, эссе аңгеме, аңгеме-новелла сыяктуу салттуу жана гибридик (жаңыланган) түрлөрүн айырмалайт. Очерктик аңгемелер көбүнчө саякат, портрет, пейзаж, окуянын эскиздери, мемуардык баяндардан турат.

Аңгемелерди **стилдик жактан** эпикалык (б.а. окуя баяндоочулук), лирикалык, сатиралык, фантастикалык аңгеме деп айырмалоого мүмкүндүк берет. Биринчиден, окуя, баяндын автордук “мен” аркылуу эмоционалдуу-экспрессивдүү ыргакта кайра жаратуу – бул **лирикалык аңгеме**. Лирикалык аңгеменин белгилери: каармандын лирикалык аң-сезимине дал келген чыгарманын өзгөчө композициясы, медитацияга жакындатылган көркөм кептин атайын угуу баяндоо жана кылдат ассоциативдүү мамилени талап кылган. Лирикалык аңгемеде автор өз каармандарынын ой-сезимдерине, жан дүйнөсүнүн диалектикасына өзгөчө көңүл буруу аркылуу сүрөттөлгөн каармандардын турмуштук жүрүм-турумунун адеп-ахлактык негиздерин, ички, рухий дүйнөсүндөгү карама-каршылыктарды изилдейт. Мисалга, К.Каимов (“Ак Шоокум”), лирикалык-психологиялык “Көпүрө”, “Тоо булагы”, А.Саспаевдин “Шейшеп”, К.Жусубалиевдин “Жаз келгенде”, М.Гапаров “Турналар жазда келишет”, “Кара-Көлдүн каздары”, “Эки ирет гүлдөөчү алмалар” ж.б. Экинчиден, реалдуулукту объективдүү турмуштук таризде сүрөттөгөнгө умтулган аңгеме **эпикалык** (б.а. окуя баяндоочулук) **аңгеме**. Анын белгилери төмөнкүдөй: объективдүү, сезимге берилбеген баяндоо, сүрөттөлгөн нерсеге автордун ачык баа бергени көрсөтүлбөгөндүгү менен шартталат. Мисалы, С.Жетимишов “Ата”, О.Айтымбетов “Темир уста, Ж.Мавляновдун “Жийде гүлү”, Ш.Абдыраманов “Солдат” ж.б.

Үчүнчүдөн, мыскыл маанидеги кыскача көлөмдүү аңгеме **сатиралык аңгеме**. Сатиралык аңгеменин курулушунун негизине гипербола, гротеск, шарж сыяктуу көркөм каражаттардын жардамы менен коом үчүн маанилүү маселелерди көтөрүү, каармандар туш келген жагдайдын күтпөгөн жакка бурулуп кетишине көңүл буруу, көмүскө подтекст, сөз тапкычтык негиздүү болуп эсептелет. Сатиралык аңгемелер (юмористтик) – күнүмдүк актуалдуу же коомдук-саясий мазмундагы ойдон чыгарылган окуялар жөнүндөгү, юмордук же сатиралык боёгу бар, күтүүсүз аягы менен аяктаган аңгемелер. Мисалы, К.Каимов “Начальниктин кабагы”, К.Жапаровдун “Сөзүм бар, уруксатпы?” (1981), “Кадырыңыз жан болсун” (1984), “Келген сөздү келин айтат” (1987) ж.б. Ал эми **фантастикалык аңгемеде** ой-кыялдан чыгарылган, турмушта болууга мүмкүн эмес нерселерди чагылдыруунун тиби, турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу каралат. 70-жылдардагы фантастикалык аңгемеге Б.Сартовдун “Жылдыздар балладасы” (1971), “Ааламда адашкандар” (1974), “Мамыры гүлдөгөн маалда” (1978) ж.б.

Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун аңгемелериндеги идеялык эстетикалык изденүүлөр аттуу үчүнчү баптын **Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөр** бөлүмүндө жазуучунун 70-80-жылдарда жарык көргөн аңгемелериндеги идеялык өзгөчөлүктөрдү талдоого аракет кылдык.

Ж.Жапиевдин “Көк жээк” (1984) деп аталган аңгемелер жыйнагында “Туулган күн”, “Ырчы”, “Эрөөл”, “Кусалык”, “Көк жээк”, “Акын”, “Туулган күн”, “Соң-Көлгө барабыз”, “Тагдыр”, “Көксөө” ж.б. аңгемелери камтылган.

Айталы, «Лилия», «Керез», «Мерген» аңгемелеринде кадимки турмуштук окуялар, каармандар али эч нерседен капары жок, көбүнчөсү жаштардын жай жашоосу берилет. Сюжет куруу маселесине келгенде окуяны бир кылка баяндоону, натыйжада каармандардын образы анчейин ачылбай калганы орун алат. Бирок, автордун улам соңку чыгармаларында көркөм мүнөз түзүү чеберчилиги артып, мезгилдин типтүү окуялары менен типтүү каарман, мүнөздөрүн таамай, таасирдүү чагылтып берүүгө жетишип калгандыгын соңку прозалык чыгармаларынан көрүүгө болот.

Жылкычы Жапиев, чыгармачылык ишмердүүлүгү тууралуу: “Мен узак кылып роман жаза албайм, андайга чыдамым жетпейт. Улам бир жаңы сюжет таап, улам жаңы эпизоддорду кошкум келбейт. Ал эми менин повесттерим 50-60 беттин эле тегерегинде. Кыскалыкты жакшы көрөм. Кыска чыгармаларда ар бир сөзүм мага кызмат кылыш керек. Ансыз өлүк сөз, өлүк тыбыш, өлүк тамгаларды пайдалангым келбейт. Ошон үчүн кыскалыкты жакшы көрөм”, – деп маек берген [159; 12-б].

Ж.Жапиевдин “Көк жээк” жыйнагындагы “**Тагдыр**” (1984) аңгемесинин сюжетине кайрылсак, айылдагы багбан Шамалей жана баяндоочу аны менен маектешкен “Мен” аттуу каарман. Өмүр бою өзү сүйгөн багбанчылыкты аркалаган Шамалей бак-дарактарды өз баласындай карап, аярлоо менен мамиле кылат.

Шамалей жана «мен» таптакыр карама-каршы орбитадагы адамдардын типтери. “Автор чыныгы мээнеткечке турмуштук көз-карашы боюнча гана айрым жагынан (негизинде ой жагынан) үндөштүккө ээ, бирок граждандык активдүүлүгү боюнча, практикалык натыйжалары боюнча кескин айырмалуу – индивидуумдарды жалпылаштыра сүрөттөөнүн объектиси кылып алган. Мүнөздөр, практикалык иштер контрасттуулугун так ажыратуу менен аңгеменин башкы каарманы Шамалей экендигин, анын иши экендигин, негизги идеясы обломовчулукка келишкис күрөш экендигин туюуга мүмкүндүк ачат” [56; 297-б].

«Тагдыр» аңгемесинин башкы каарманы «менди» мезгилдин маанилүү белгилерин алып жүргөн социалдык активдүү каарман катары сыпаттаган. Аныгында «мен» социалдык активдүү каармандын катарына коошпойт. Сыртынан караганда идеялдуудай таасир калтырганы менен аныгында аракетсиз, кыялкеч гана адамдын бири.

Ж.Жапиев «Тагдыр» аңгемесинин каарманы «мен» аркылуу мезгилдин кийинки обломовдорун, обломовчулукту чебер, жумшак ойлонтучу юмор менен (интеллектуалдык юмор менен десе болчудай) сүрөтүн таамай тартып, сынга алган. Мындайча айтканда, ал каарман аркылуу социалдык кайдыгерликти, позициясыздыкты, шартка ыңгайлашуунун кесепеттерин чагылтат.

Жалпысынан алганда, Жылкычы Жапиев кыргыз адабиятынан жетимишинчи жылдары келип, өзүнүн жазуучулук талантын көрсөткөн.

Ошондон улам анын чыгармалары окууга жеңил, кыргыз тилинин стилдик байлыгы, автордун сөзгө этият мамилеси окурманды кайдыгер калтырбайт.

Ж.Жапиевдин чыгармаларынын тематикалык өзгөчөлүгү – карапайым айыл адамдарынын кыял-мүнөзүн, жалпак тил менен жеткиликтүү денгээлде чагылдырат жана аңгемелериндеги негизги проблемасы окурманды адамгерчиликке, жөнөкөйлүккө, коомдо өз ордун табыш, “адам” деген бийик атка татыктуу жүрүүсүнө шыктандырып, тарбиялайт. Ошондуктан, азыркы тапта дагы чыгарма сүйүүчүлөрдүн көңүлүнөн орун алып, аңгеме жанрынын сапаттык жактан өсүшүнө өз салымын кошуп келүүдө.

К.Кушубековдун аңгемелериндеги көркөм конфликт жана мүнөз маселеси параграфында жазуучу Касым Кушубековдун аңгемелериндеги образ түзүү өзгөчөлүгүнө кайрылабыз. Жазуучу адегенде аңгеме жазуудан баштап, анан новеллага, повестке, ал эми азыркы учурда роман жанрынын үстүндө эмгектенүүдө. Анын биринчи аңгемелер жыйнагы «Өткүн» деген ат менен 1978-жылы басылып чыккан. Кээ бир чыгармалары орус жана украин тилдеринде жарыяланган. Анын калемине таандык “Алишер”, “Өткүн”, “Үмүт”, “Ишембиге чейин”, “От, эне, сүйүү жөнүндө новелла”, “Жомок ушинтип башталат” ж.б. чыгармалары бар. К.Кушубековдун чыгармаларынын тематикалык багыты – бардык кыргыз жазуучуларындай эле өзү жакшы билген, өнүп-өскөн айыл турмушуна арналган.

Ырас, сүйүү, күйүү, ажырашуу, жарашуу, эрдик көрсөтүү сыяктуу өзгөчө окуялуулуктарсыз деле күндөлүк турмуш темасында терең мазмундуу, көркөмдүгү жогору, кызыктуу чыгарма жаратууга болот. Айылдык жаштар турмушунун социалдык жагдайларынын эң маанилүү жагы жазуучу К.Кушубековдун **“Үмүт” (1979)** аттуу аңгемесинде козголот. Аңгеменин башкы каарманы айылдык шартта, айылдык чөйрөдө чоңойгон Аманбек турмуштан өз жолун, өз багытын табууга умтулбай, тескери жолго түшүп, ичкиликке берилип кеткен.

Ырас, К.Кушубековдун аңгемесинде жаштардын рухий-нравалык калыптануусуна оңтойлуу шарттардын жоктугу түздөн-түз, ачыктан-ачык сыналбайт, анда тек, Аманбектин ичкиликке берилип, анын азабынан жубайы Шайыргүлдүн чүнчүшү, бушайман болушу баяндалат. Ал Аманбекти таштап, өз башын куткарып, басып кетүүгө да кудурети жетпейт. “...Шайыргүл шалдая түштү. Чын эле баары кайра башталабы? Үйдүн кутун учурган ызы-чуу. Коңшу-колоңдун тынчын кетирген кыйкырык, сөгүүлөр. Анан сөөккө жеткен кычыткы сөздөр, ызага муундурган ой... Шайыргүл буларды эстегенде чочуп кетти. Ушунча чыдаган ага бу сапар чыдоо кыйын эле. Башкалардан өзгөчөлөнгөн тагдырына ызасы келе түштү”. [274; 87-б].

К.Кушубеков каармандын терс жолго түшүп, бузулуунун чегине жеткенин жакын эле тууганынын эшегин сатып, арак ичкени менен сүрөттөйт. Эл алдында Шайыргүл ушунда дагы бир жолу «өлдү». Бирок, айласы канча, ал Аманбектин эртедир-кечтир оңолушун, адамдык жолго түшүшүн көргүсү келет, үмүтүн үзбөйт. Акыры ал да бир күнү эсине келип, киши болот деп бекем ишенет. Бул маселе авторду да анча ойго салбайт, ал Аманбектин оңолушуна, адамча жашоого бет алышына күйөрман болуп, ага

«боору оорубайт». Каарманга болгон автордук мамиленин мындай катаалдыгы сөзсүз, козголуп жаткан проблеманын окурманга тийгизген таасирин, эмоциялык тереңдигин ого бетер күчөтөт, чыйралтат.

Бирок бу сапар Шайыргүл катуу жаңылган эле. Аманбек шаарда ичкиликке тыйын сурап, ага көз карандылыгы ого бетер арткан. Обочодо отурган Шайыргүлгө баары алаканга салгандай көз алдынан өтө берди. Мына, өзү жашаган үй. Бактылуу учурлардын жана ызага алдырган күндөрдүн күбөсү болгон өзүнүн үйү. Күндүр-түндүр үмүт менен наристе күткөн жылуу төшөгү. Бир үйдүн ээси кылып, берекесин аябаган куттуу очогу. Өмүрүнүн эң жылуу, эң кыйын учуру өткөн, Аманбек оңолор деген үмүткө толгон боз там.

Андагы экөөнү байлап, бири-биринен алыстатпаган сезим Шайыргүлдүн психологиялык абалынан, санааркоосунан байкалат. Чыгармадагы кульминациялык абалда канчалык ызаланып, күйөөсүнөн түңүлбөсүн, аярлоо, аны күтүү, үмүт кылуу менен жашайт. Өзүн мыжыган ызадан, чүнчүдөн жогору турган башка бир сезим жеңип бараткандай. Ал дагы эле Аманбектен түңүлбөө, ага ишенүү сезими эле. “Кеч күүгүмдө Шайыргүлдүн эрбейген карааны куурай баскан картошка огородун бойлой, али жарыгы күйө элек үйдү карай бара жатты. Жыл бою үйүн көрбөй сагынып калган адамдай ал караан шашып алган” [274; 104-б]. Окуянын жыйынтыкталышы менен окурман Шайыргүлдүн чыдамкайлыгына, туруктуулугуна, күчтүү ишенимдерине ыраазы болуп, аялдын ишениминин акыбети кайтып, караңгы үйүндө сүйүүнүн, бакыттын шамы тутанып, жарыгыраак жанса экен деп тилейт, ошондой болооруна ишеним артат.

Демек, жазуучу турмуштун кичинекей бир көрүнүшүнөн үй-бүлөлүк мамилелердин абалын, жан-дүйнөнүн психологизмин жарата алды. Аңгемедеги башкы образдын чыдамдуу, сабырдуу мүнөзү сюжеттик өнүгүүдө көрүнүп турат. Баарына кайыл болгон Шайыргүлдүн жашоого болгон көз-карашы, максаты жок, тек гана ичимдикти эңсеген жолдошу Аманбекке (же ортодо караан туткудай балдары жок) болгон чыдамкайлыгына таң берүүгө болот. Биздин оюбузча, Шайыргүлдүн ишеним-үмүтүнө таяныч берчү, илинчек болчу нерсеге атайылап көңүл бурууну, автор эсине албай койгондой. Эгер Шайыргүл Аманбекти кыя албай жатса, демек анда кандайдыр бир ич жылытар, кыйбас адамгерчилик сапат болуу керек эле. Антпесе Шайыргүлдүн үмүтүн жөн гана жанкечтилик сыяктуу кабыл алсак болот. Аманбектин “кылыгы” кайталана берсе, Шайыргүлдүн эле азап тартуусунан башка жолу жок...

К.Кушубековдун «Алишер» (1985) аттуу аңгемесиндеги каармандар Алишер аттуу жарым эс бала жана оорулуу чоң эне, уста Акжолтой. Сюжетте эсте калаарлыктай чоң деле окуя жок, болгону Алишердин турмушунун бир үзүмү; мына ушундай чакан окуяга жарым эс баланын өмүрүнүн бир үзүмүн сыйдыруу аркылуу жазуучу адамдын аянычтуу тагдырынын толук дүйнөсүн тартып, акыл-эси турмушту түшүнүүгө жете бербеген, жашоо деген эмне экендигин таптакыр билбеген, бирок балалык таза дүйнөдөн алыстай элек, ошондой болсо да, жан дүйнөсү таза, боорукер, жакшылык кылуу ниети бар

Алишердин өмүрүнүн бир учурун гана камтыгандыгына карабастан, анын мүнөзүнүн бүтүндөй дүйнөсүн ачып берүүгө жетишкен. Аталган аңгемедө нравалуулук, адамдын социалдык жашоосу, андагы оор тагдыры сүрөттөлөт. Алишер акыл-эси кем болсо да, өзүнө тиешелүү жан-дүйнөсү менен жашайт: «Бошкой калп айтат» Алишер күш-күш этип көөрүктү үйлөтүп кирди... «Мени жинди деп коёт дагы. Бошкойдун өзү жинди. Акылдуу адам баш кийимди теппейт деп апам айтпады беле. Чын эле менин эч кимге керегим жокпу?»... Жооп күткөнсүп Акжолтойду карады. Жооп жок. Чыкылдаган балканын үнү. «Мен устаканага керекмин. Балдардын эч кимиси минтип барскан ура албайт. Карачы!» – Алишер кызыл чоктуу темирди Бошкойду жаткырып алып уруп жаткансып сабап кирди. Күрс-күрс-күрс» [274; 116-б].

Автор бул үчөөнүн турмушунун баарын түгөл бойдон ийне-жибине чейин тизмелеп жатып албастан, ток этер жерин баса белгилөө менен айта алган. Каармандардын оор тагдырларын, трагедияларын сүрөттөө чыгарманын идеясын, проблемасын чечүүгө багытталып, турмуштун кыйын кырдаалына кабылган, толук кандуу бактылуу боло албаган адамдардын жан дүйнөсү, психологиясы ачылып берилген.

Чындыгында, автор жашоонун аянычтуу жагын сүрөттөөнү максат кылат да, адам мүнөзүнүн не бир көзгө илинбеген сапаттарын ачууга басым коёт. Маселен, Алишер акыл-эс жагынан башкалардан кем болгону менен жан-дүйнөсү, адамдык сапаты жогору, боорукер, ал эми кайдан келгени, ким экени белгисиз бала менен кемпирди ээрчитип келип каралашып турган, аягында кемпирди ооруканага алып барган Акжолтойдун образында жөнөкөй адамдын таза, боорукер, эч кимге зыяны жок, элет адамынын кең пейил дүйнөсү ачылат.

К.Кушубековдун кийинчерээк чыккан “Такалуу аттын изи бар” (2019) аттуу эки томдук эмгеги да тарыхый, архивдик материалдарга негизделип даярдалган. Элдик санжыраларга таянуу менен XVIII кылымдын экинчи жарымында болуп өткөн окуялар терең, курч жана элестүү чагылдырылып көпчүлүктүн көңүлүнө толгон. Жазуучунун прозалык чыгармалары автордун реалдуу дүйнөнү көркөм туюнтуу чеберчилигин, көркөм-эстетикалык табитинин жогорулугун көрсөтөт. Көркөм сөз каражаттары менен нукура элдик накыл кептерди куюлуштура орундуу колдоно билүүсү чыгармалардын тилин элпек, жатык кылып, көп сөздүүлүккө жол бербейт.

Ал эми 70-80-жылдары жазуучунун алгачкы аңгемелери башка жазуучулардай эле өзү жакшы билген, өнүп-өскөн айыл турмушуна арналган. Чыгармалардан турмушту жакшы билген, аны башкаларга жеткиликтүү баяндап бере алган калемгер гана эмес, адабий көркөм образ жаратууну мыкты да билген, көркөм каражаттарды чебер пайдаланган сөз устаты катары башкалардан айырмаланат. Натыйжада, автордун аңгемелери аркылуу чыныгы турмуштук окуялардын таасирдүүлүгү окурманды көбүрөөк ынандырып, жазуучунун чыгармачылыгына жаңы ийгиликтерди алып келген.

Б.Усубалиевдин, А.Матисаковдун аңгемечилик чеберчилиги аттуу үчүнчү баптын Б.Усубалиевдин аңгемелериндеги психологизмдин орду

бөлүмүндө Бейшенбай Усубалиевдин чыгармачылык ишмердүүлүгү анализденет. Көркөм чыгармачылыкта негизинен аңгеме менен повесть жанрларынын ички мүмкүнчүлүктөрүн кеңири ачууга кызыккан прозаик катары таанымал. Ал 50дөн ашуун повесть, аңгеме, көркөм очерк, эссе, публицистиканын, 6 прозалык жыйнактын, ошондой эле 300гө чукул илимий эмгектин автору.

1970-1980-жылдары жазуучунун чыгармачылыгы өнүгүп-өскөн мезгил болду. Чыгармаларына көз жүгүртсөк, Өрт” (1977), “Чал, Макаренко, аял” (1979), “Кездешүү” (1980), “Экөө”, “Көз”, “Миң”, “Чабдар”, “Кызык” “Ачкыч” (1982), “Он”, “Февраль” (1983), “Түркүк”, “Өкүрүк” (1984), “Түтүн”, “Чымчыктар сайрап жатат” (1985), “Акча”, “Баштар”, “Паспорт” (1989) ж.б.

Негизинен жазуучу Бейшенбай Усубалиевдин чыгармачылык стилине көркөм психологизм көрүнүшүнө көбүрөөк басым жасоо, ал түгүл негизги каарманынын “жан дүйнө диалектикасы” негизги бутага алынып, ошонун гана айланасына айланчыктоо мүнөздүү. Аны жазуучунун көпчүлүк аңгемелеринин идеялык-көркөмдүк деңгээлинен, сюжеттик мазмунунан, образдар системасынан көрө алабыз.

Мисалы, **Ачкыч (1982)** аңгемесинде сюжеттик жактан жөнөкөй гана окуя сүрөттөлөт. Аял менен эркектин табышмактуу мамилеси берилет. Бири-бири менен жакындан диалог кылгысы келип, бирок эмнеден баштаарын билбеген эки адамдын психологиялык ал-абалын тасирдүү сүрөттөйт.

Жазуучу билинер-билинбес тарткан “боёк” сүртүмдөрдөн каармандын ички психологиялык абалынан кабардар болууга болот: эркектин кыймыл-аракетинен, сөзүнөн, кымырылып-кысынганынан, ичинен тынганынан аялга карата тартылуу сезими байкалат.

“Жигит бирде эркекти карайт, бирде аялды карайт. Эркек шаабайы сууп, сынып баратты. Аял сыймыктуу бараткансыды. Экөө тең – шаабайы сууп, сынып бараткан эркек да, ичи толо бук болсо да, сыймыктуу бараткан аял да – көз алдынан кетпей туруп алды, негедир экөө тең аянычтуу көрүндү... Окшош экен! – деди ал бир маалда чочугандай өзүнчө. – Кызык, окшош экен! Бирок экөөнүн – эркек менен аялдын эмнеси окшош экенин канчалык жанталашса да таппай койду” [321; 39-б]. Ал эмне болгон окшоштук? Биздин оюбузча дал ушул жерден Б.Усубалиевдин кыйытма психологдук ыкмасын көрөбүз. Бул эки каармандагы окшоштук, биздин оюбузча, эркек өзү издеген аялзатына таандык сапаттарды ушул аялдан сезгендей болуп имерчиктесе, аял унута албаган күйөөсүнөн күткөн тартылууну ушул эркектен сезген үчүн аны сүйбөсө да көңүлүн сыйлап, “Келип тургула. Телефон чалып турсаң” деп ортодогу табышмактуу, сый мамилени сактайт. Бул экөөнүн окшоштугу – бири аялзатынын жылуу мамилесине муктаж болсо, экинчиси эркектин жылуу мамилесине муктаж болгондугунда. Чыгармадагы эки образда тең окшоштуктар, айырмачылыктар түз да кыйыр да берилип, айрым учурда подтекст да өз милдетин өтөгөн.

“Он” (1983) аңгемесинде чиеленишкен кызыктуу окуя жок, бар болгону акча таап алган бир келин жөнүндө кеп болот.

Аңгеменин композициялык түзүлүшү ыктуу түзүлгөн. Анда окуянын башталышында келин он сом таап алды. Алгач бул кимдики деп кыйкыргысы келет, бирок ага кудурети жетпей, кандай болбосун акчаны өзү алууну самайт. Анан өзү менен өзү күрөшүүгө аргасыз болот. Адабиятта, каармандардын ички дүйнөсүндөгү психологизмди ачып берүүнүн эки түрдүү принциби колдонулат. “Биринчиси, динамикалык принцип: мында каармандардын иш-аракети, жүрүш-турушу автордук сүрөттөлөрдө берилсе, экинчиси, аналитикалык принцип: мүнөздүн психологиялык өсүп-өөрчүшү окурмандардын көз алдында көрсөтүлөт” [54; 288]. Мында психологизм каармандардын ички, тышкы монологдорунда, диалогдорунда көрүнөт, каарман өзүнүн психологиясын өзү ачып берет. “Он” аңгемесинде да башкы каармандын ички психологиясы аналитикалык принципте ишке ашат. Акча таап алган келиндин жан-дүйнөсүндө конфликттик кырдаал орун алып, анын эки образын көрө алабыз. Биринчиси, күнүмдүк муктаждыкка жеңилип, акчаны алууга бети чыдаган келин. Экинчиси, жан-дүйнөсү таза, түпкүрүндө адамдык ыйманы бар келин болуп бөлүнөт.

Ошентип, окуянын өнүгүшү менен акчаны алууга дааган келин он сомду алгандан кийин ого бетер ыңгайсыз абалга дуушар болду. Аңгеменин кульминациялык абалы ушул жерден күчөдү. Ал кармалып калып запкы көрбөдү, бирок мындан жаман азапка малынды, запкыны ага эч ким тарттырган жок, ал өзү-менен өзү толгонууда болуп, бир чети сүйүнүп, бир чети кооптонуп турду: “Он сомду баштыгына салганда, негедир муштумун бекем түйүп алды, өзүнөн-өзү эле түйүлүп кетти. Азыр кыйкырат, деди шыбырап, – азыр... артын карай албады. Бир ачуу үн кулагына жаңыргандай болду. Селт эте түштү да, артын жалт карады. Ага назар тиккен жан жок. Денесин жыйрып, какая басып баратты. Артынан бирөө муштаганы келаткандай, андан коргонгондой какайды. Бирөө шек алып калгандай эле туюлуп туруп алды” [321; 6-б].

Автор арзыбаган он сомго байланыштуу окуяны чагылдыруу менен идеялык жактан адеп-ахлак маселесиндеги түбөлүктүү, өзөктүү, дайыма актуалдуу болгон көрүнүштүн дагы бир кырын окурманга эстетти.

Албетте, турмушта жоготуулар жана табуулар болуп келген, боло берет. Аңгемедеги автордун максаты ошондой турмуштук көрүнүштү жөн гана констатациялоо эмес. Автор муну менен дагы турмуштук философиянын четин кылтыйтат. Табуунун, табылганын бир учу жоготуу менен байланышкан тунгуюк айлампалуулугунда. Автордук идея, чыгарманын идеялык-эстетикалык логикасы боюнча келин акчаны унчукпай бекитип алуу менен өзүнүн адамгерчилик беделине, абийирине эле эмес, бир кездеги апасынын “оор үшкүрүгүнө” бир кездеги өзүн “титиреткен” аянычтуу балалык сезимдерине да чыккынчылык кылды. “Он” аңгемедеги келиндин образы аркылуу адам качан, кандай жагдайда болбосун, адам бойдон калууга тийиш деген философиялык ой жатат.

Б.Усубалиевдин “Түн” повесттер жыйнагына белгилүү окумуштуу С.Байгазиев анализ жасап, Б.Усубалиевдин чыгармачылыгын орустун улуу жазуучусу Шукшиндин жазуу стилине салыштырат. Ал сыяктуу карапайым “айыл жыттанган” каармандардын элесин көркөм шарттуу белгилер, чыгармачылык дарамети менен жеткирерин ырастайт. Кыргыз айылынын топурагында өсүп, жон-териси менен сезген адам гана чыгарманын ажарын ачып, окурмандын жүрөгүнөн түнөк таап, таасир бере аларын баса белгилейт: “Образдуу айтканда, адам мурдагыдай саясатташкан «телескоп» менен эмес, тескерисинче «микроскоп» менен каралат дээр элек. Адамга карата жазуучулук мамиленин либералдашканын анын аңгемелеринен көрүүгө болот” [16; 345-б]. Адабиятчы айткан жазуучулук “микроскоптук” кароо Б.Усубалиевдин аңгемелерине, дегеле мурда-кийинки чыгармаларынын бардыгына тиешелүү. Инсандын ички абалын берүү үчүн Б.Усубалиев каармандын мимикасын, тышкы кыймыл-аракетин, ошол учурдун сырткы кебетесин, турушун, кишини караганын, (мисалы «уурдана кылыя карап» дегендей) окуяга жасаган реакциясын автордук таамай мүнөздөө аркылуу да ачып берет.

Жазуучунун дагы бир кызыктуу аңгемеси “Түтүн” (1985). Бирок аңгеменин сюжеттик окуясын анчалык эле кызыктуу деп айтууга болбойт. Сюжет эмес, андагы башкы каарман Асылкеримдин жан дүйнөсү кызыктуу, уят менен намысы ойгонгон, абийир менен ариети ич ара кагылышкан, тирешкен абалы кызыктуу. Канча мезгилден бери арып, бир жыргап жуунсам деп кыялданып, мончого кирсе, жылан чаккандай шашып-бушуп чыкканына эмне себеп болду? Асылкеримдин жуунуп жаткандагы ар бир кыймыл-аракетин, ойлорун көз кырынан кетирбей сүрөттөп отурат, ал эмес автор каарманынын үйүндө балдарынан жашырынып, аялына суу куйдуруп жуунганына чейин камтып айта кетет.

“Каарман мончого эңсеп, шашып, кудундап көңүлдүү барып, кыжаалат болуп кайтат, оор үшкүрүнөт; ортодо: уялат, кысынат, таң калат, кыжырданат, ыңгайсызданат, селт этет, сөздөр негедир суук угулат, коомайсызданат, жүдөйт, бир нерселер эсине түшүп жыргап турат, ичи жылыйт, жылмайып, негедир ичин кандайдыр бир жылуу нерсе өрдөйт, кайра туталанат, кыжырданат. Эмне үчүн антет? Көрсө кеп Асылкерим малдан колу бошобой жүргөн он жылдай аралыкта мончо “маданиятынын”, айлындагы мончого түшүүнүн “эрежелери” өзгөрүп кеткен экен” [179].

Асылкерим адамдык нарк-насилди билген, уятты жогору койгон, канына сиңген өз көз карашын карманган адам. Адамды адамдай кылып тикелеп турган анын уяты. “Ал мезгилде бир адат бар эле: жакын туугандары менен эч ким бирге түшчү эмес. Ким болбосун шыдыр эле мончочудан: “Баланча жокпу?” – деп сурачу. “Бар. Кирип жатат” – десе, ал чыкканча соксоюп күтүп отурчу, же анан келермин деп кетип калчу. Тиги кеткенден кийин гана кирчү, кирип баратканда кайра мончочуга кайрылып: “Түкүнчө келип калса, мени мында деп коюңуз. Өзүңүз билесиз да...” [321; 64-б]. Асылкеримге мончого түшүүнүн жаңы “маданияты” жапайычылык катары көрүнсө, мончодогуларга тескерисинче Асылкерим жапайыдай сезилет.

Адамдык сапаттар жөнүндө сүйлөгөндө кооз, жагымдуу, бирок кулактын сыртынан оңой эле учуп кеткен сөздөрдү айтканыбыз менен адамды адам кылып көрсөтүп турган касиеттер: кол менен кармалгыс, сөз менен айтып жеткире алгыс, ийненин көзүнчөлүк байкалбаган майда, маанилүү-маанисиз делген иш-аракеттер, мүнөз-кыялдар, жорук-жосундардан кыпындап кураларына ар дайым маани бербегенибиз калпмы? Асылкеримдин эч кимдин алдында актана албаган, эч бир жанга айтып түшүндүрө албаган уяты кыйнап, качып чыкканга аргасыз кылды...

Аңгеменин соңу “А мончодон түтүн уюлгуй берди...” деген сүйлөм менен аяктайт. “Аңгеме элдик каада, нарктын четинен кемип, өзгөрүп баратканына кейүү, ичи ачышуу сезими жөнүндө. Аңгеменин каарманы Асылкерим жана анын автору бекеринен “оор үшкүрүнбөгөн” экен, улуттук нарк баалуулуктарын “архивге” өткөргөн жылаңачтангандардын кара түтүнү көп узабай кыргыз жерин тездик менен каптай баштады” [179;]. Адабиятчы А.Кадырманбетова белгилегендей, Усубалиевдин “Түтүн” аңгемесиндеги кара түтүндүн капташы аркылуу каймана берилгендей нечен кылымдык турмуштук тажрыйбадан калыптанган элдик нарк-насилди эскичилдикке чыгарып, аяк-башын аңдабай ашкере “модернизацияга” баш уруу мончонун моруна чыгып айылды каптаган түтүн сыяктуу элес – натыйжага алып келип калышы да мүмкүн. Адамдардын жан-дүйнөсүн да кара түтүн каптай баштаган болсо, ал эң коркунучтуу. Чыгарманын негизги идеясы, проблематикасы мына ушунда десек болот.

“Азыркы кыргыз аңгемесинде Бейшенбай Усубалиев аңгемечилик баяндоо манерасы, стили менен өзгөчө айырмаланып турат. Анын жазуучулук стилин импрессионисттик стиль катары аныктоого болот. Анын аңгеме, повесттеринде баяндалып, өнүктүрүлүп жаткан окуядан да биринчи ал окуядан улам түзүлүп жаткан маанай, окуядан чыгып жаткан психологиялык таасир, ассоциативдик маани башкы орунда тургандай сезилет. Анын чыгармаларын сүрөт искусствосундагы чыгармаларга салыштырсак, аңгемелериндеги ар бир тартылган образдык боёктор – жарык, күңүрт, бозомук түстөр улам-улам алмашылып отуруп, белгилүү бир көрүнүштүн элеси жаралгандай сезим жаратат [179; 14-б]. Адабиятчы А.Кадырманбетова Бейшенбай Усубалиевди “импрессионисттик стилдеги” (фр. – таасир. Сүрөткердин өздүк туюусу, жеке сезими, көрүүсү, ошол мүнөттөгү кабылдоосу менен гана, таасирдүү берилет. Ж.К.) жазуучу катары баалайт. Чынында жазуучунун аңгемелери окуганда эле сыры сыртына чыга оңой окулуучу тексттерден эмес. Анын чыгармаларындагы камтылган ой каармандардын образы ар бир сөз, сүйлөм, абзацтар аркылуу улам тереңдетилип, өнүктүрүлүп, сүрөтчүнүн улам кийинки тарткан штрихи аркылуу улам дааналанган иш процесси сыяктуу майда штрих-деталдардан куралат. Жазуучу үчүн болуп жаткан күрүнүштүн, окуянын өзү эмес, ага карата каармандардын мамилеси биринчи орунда кызыктуу.

Б.Усубалиевдин чыгармаларын окуганда, кейипкерлер турган турпаты менен турмуштун өзүнөн көчүрүп келгендей таасир калтырат. Мурдагы бир катар аңгемелеринде каармандарынын бейнесин тартканда, алардын кулк-

мүнөзү, жүрүм-туруму, жасаган иш-аракети аркылуу социалдык-психологиялык абалдарын кылдат ачып берип, бири-биринен кескин айырмаланган, эч кимге окшобогон индивидуалдуу портреттердин галареясын, мүнөз түзүүнүн мыкты үлгүлөрүн жаратканы менен белгилүү.

Бейшебай Усубалиевдин идеялык-көркөмдүк жактан өз өтөөсүнө чыкпай калган аңгемелери да кездешет. Мисалы, “Паспорт” (1989) аңгемесинде паспорттун жоготкон эненин окуясы сүрөттөлсө, “Свет” (2013) аңгемесинде ооруканада бирге жаткан таптакыр эки башка мүнөздөгү бейтаптардын үзүл-кесил маегине күбө болобуз. Биз атап өткөн аңгемелерде эч кызыгы жок, баналдуу турмуштук окуялар жайбаракат сүрөттөлүп, андан келип чыкчу оригиналдуу идея беле байкалбайт. Албетте, биз байкаган бирин-экин бул көрүнүштөр ар бир адамдын, жазуучунун ишмердигинде кезиге калчу чекене бир көрүнүштөрдөн.

Жалпылап айтканда, Б.Усубалиев көркөм сөз болобу же тил илиминдеги изилдөөлөрүнөн болобу, өз ишинин – сөздүн кылдат билерманы, устасы экени байкалат. Ал нравалык аруулук менен акыл жардылыгы, рухий бийиктик, адамдын кулк-мүнөзүнө тиешелүү баалуулуктарды, дегеле жашоодогу психологиялык кырдаалды жогорку чеберчиликте ачып, ар бир аңгемесинде, чыгармаларында окурманга жеткиликтүү таасир калтырып, кыргыз прозасынын анын ичинен аңгеме жанрынын өнүгүшүнө өз салымын кошуп келе жатат.

Б.Усубалиев – психологиялык прозанын чебери. Ал ар түрдүү турмуштук-психологиялык кырдаалдагы адам сезимин, сырларын кылдат, “микроскоптук” деңгээлде (С.Байгазиев) көркөм иликтөөгө кызыккан жазуучу. Анын көркөм чыгарманын тилин изилдөө ишмердүүлүгү менен чыгармачылыгында аны колдоно билүүсү өз ара бирин бири толуктап турат. Жазуучунун өзүнө гана таандык өзгөчөлүгү, сүрөткерлик кылдат туюму аркылуу өзгөчө стилдүү жазуучу десек болот.

А.Матисаковдун аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык өзгөчөлүктөр бөлүмүндө жазуучунун стилдик өзгөчөлүгү, аңгемелериндеги көркөм сөз каражаттары изилденген. ХХ кылымдын сексенинчи жылдарынын ичинде кыргыз аңгемечи жазуучуларынын ичинен окурмандарга кеңири таанылып, популярдуулукка ээ болгон жазуучу – Абдиламит Матисаков. Жазуучунун лирикалуу, жан-дүйнөнү азыктандырган, өзгөчө колориттүү чыгармалары кыргыз прозасында өзгөчө орунду ээлейт. Жазуучунун “Тандыр” (1983), “Ак коргон” (1989), “Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй” (1989), “Атамды көргөн өлбөсүн” (2004), “Баткан күндү аяймын” (2022) повесть, аңгемелер, эсселер, публицистикалык очерктер жыйнактары жарыкка чыккан. Кезегинде анын «Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй», «Момун чал», «Чайкана», «Ата журтчу аман – Журт аман» сыяктуу бир катар публицистикалары чоң резонанс жаратса, “Жаннат эне, бешик жана жарты нан”, “Тыңшачы, дарыялар шоокуму угулабы?..”, “Болуш комузчу” деген публицистикалык чыгармалары улуттук маданияттын С.Чокморов, К.Жусубалиев, М.Гапаров, Б.Мадазимов сыяктуу таланттарга жана айылдагы

жөнөкөй адамдарга арналган. Аталган публицистикалык эссе, очерктеринде коомдук-саясий, улуттук маданиятка байланышкан маселелерди көтөргөн.

А.Матисаковдун чыгармачылыгы тууралуу замандаш-калемдештери тарабынан Ж.Мавляновдун «Керемет талантты керемет жазгансың», С.Жусуевдин «Айтматовдун баасы», С.Станалиевдин «Сөзгө жан киргизген жазуучу», филология илимдеринин доктору Г.Орозованын «Элет эпопеясы» ж.б. обзордук, илимий-публицистикалык макалалар жарыкка чыккан. Чакан эскерүү, сын-макалаларда жазуучунун өзгөчө стилине басым жасалып, адабияттагы өзгөчө шык-жөндөмгө эгедер, элет прозасынын мыкты үлгүдөгү аңгемелердин жаратманы экени айтылат.

“Далдалчынын уулу” (1983), “Үйдүн куту” (1984), “Фергана” (1984), “Багымдат” (1984), “Үркөр” (1985), “Атамды көргөн өлбөсүн” (1985), “Бото көз” (1985), “Палван” (1986), “Тандыр” (1986), “Экзамен” (1989), “Таразачы” (1987), “Тактектик кыз” (1988), “Атасына окшош кыздар” (1989) ж.б. аңгемелеринде айыл адамдарынын жөнөкөй гана турмушу сүрөттөлөт. Бирок ички психологиялык жана нравалык жактан татаал тагдырга моюн сунса да, “сыр” бербей, тиричилигин тыңдап кеткен каармандарды кезиктирүүгө болот. Жазуучунун көз алдындагы элестер – турмушта өз эмгеги менен оокатын өткөрүп, эч бир жанга зыяны жок, ниеттери таза, кишиге жамандыгы жок каармандар. Маселен, Өсөр – далдалчы, Туйту – таразачы, дандыр ээси – Анар, Каныш ж.б.

“Тандыр” (1986) аңгемесинде адамдын жашоосунун маңызын эненин образы аркылуу ачуу алдыңкы планда турат. Негизги символикалык белги – Тандыр: апасынын негизги, кымбат, аздектеп кармаган буюму. Ал коломтокут! Ал токчулуктун символу. Апасынын тандырга жасаган мамилеси, тандыр жасоого байланышкан эпизоддор аркылуу аңгемеден эненин мыкты образын көрө алабыз.

Аңгеменин «Тандыр» аталышы бекеринен эмес. Үй-бүлөдө ыйык туткан эки нерсе бар. Биринчиси – апасы, экинчиси – тандыр. Турмушта экөөнүн да орду, өз милдеттери бар. Тандыр – буюм. Бирок, кадимкиде жандуу образга эгедер. Экөө бири-бирин толуктап турат. Тандырсыз апа өзүнүн апалык милдетин толук аткара алмак эмес. Автор өз оюнун өтөсүнө чыккан: балалык мезгилде жан дүйнөсүнө аялуу сезим калтырган эки каармандын портретин көркөм сөз менен тарткан. Булар анын балалыгынын бир бөлүкчөсү, эстелиги деп түшүнсөк болот.

Апасынын тандырына эми нанды кызы Каныш жабат деген оптимисттик маанай менен аңгеме аяктайт. Эне-баланын образдуу тартылган сүрөтү, жашоонун баалуулугун, түбөлүктүүлүгүн даңаза кылган автордук ой менен энени сүйүүгө болгон чакырык чыгарманын лейтмотивин түзөт.

Жазуучу аңгемелеринде жогоркудай турмуш көрүнүшү тууралуу абстрактуу ой айтпайт, алардын конкреттүү, реалдуу турмушунун бир

үзүмүн чагылдырат. «Үйдүн куту», «Палван», «Далдалчынын уулу», «Күйөө бала» ж.б. аңгемелерден өзөк боло турган кызыктуу окуяны издейт, көркөм жүктү көтөрүп турган мотивдерге, деталдарга маани берет. Ошол майда нерселер жазуучунун айтайын деген оюн, максатын, чыгарманын ачкычын жана идеясын аныктайт.

Автор сөзгө бай. Образдуу ойлоо жөндөмдүүлүгү калыптанган. Маданияттуу, кичи пейил жазуучу. Өзүнүн каармандарына жумшак, аяр мамиле жасайт. Баяндалып жаткан окуянын ички катмарлары өтө кылдат сүрөттөлүп, түштүктүн меймандос, сабырдуу, чыдамкай, эмгекчил өңүн көрөсүн. Адамдарга, айрыкча ак сакалдуу карыяларга болгон сүйүү, күйөрмандык, кайрымдуулук көңүлгө орнойт. Ойдон чыгарылган эч нерсе жоктой, бардыгы күндөлүк турмушта болгон окуя, биз билген замандаш адамдардын тагдыр-таржымалы. Чыгармаларында жумшак юмор, ирониясын өз орду менен айтылып, өз милдетин өтөгөн. “А.Матисаковдун чыгармаларында токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылган. Анын бардык чыгармалары биригип келип «Элет турмушу» деген чоң эпопеяны, бир бүтүн полотнону туюндурат. Ар бирине үнүлүп, ичкериден караганда, элет жериндеги турмуштук түрдүү кырдаалдар, адам факторунун түркүн жагдайы көркөм, элестүү сүрөттөлгөн” [278; 118]. Аңгемелериндеги түштүк элинин кең пейил, меймандос, өжөр жашоосу окурманды толкундатпайт койбойт. “Аңгемелериндеги дагы бир өзгөчөлүк – адамгерчилик, таалим-тарбия маселеси. Ата менен эне – перзенттери үчүн жакшылыктан уюткусу, көрөңгөсү. Ал уюткудан өскөн бала, келечекте турмуштун күзгүсү экенин чыгармаларында таасын чагылдырган. Далдачы Өсөр, анын баласы Аттокур (“Далдалчы” аңгемесинде), Шергазы, анын баласы – Аскар (“Үйдүн куту” аңгемесинде), Нарыбың, анын кызы Кантажы (“Экзамен” аңгемесинде), Анар, анын кызы Каныш (“Дандыр” аңгемесинде), жездеси менен кайниси (“Палван” аңгемесинде) ж.б. аңгемелеринде балдар-кыздар, кол-арага жарап, улууларга күндөлүк тиричиликте жардам берүүгө жарап калгандан тартып, адамгерчиликтин бийик уюткусунан, көрөңгөсүнөн жүрөктөрүнө сүртүп, акыл-эстерине жуурултуп келатышат” [263; 145-б.]

«Фергана» (1984) (“Палван”) аңгемесинде баяндоочунун түштүктө, фергана базарында болгон окуялары, көргөн-билген окуясы аңгеменин сюжетин түзөт. Базардагы түрдүү көрүнүштөр, окуялар баё каармандын жан дүйнөсүнө катуу таасир калтырат. Аңгеменин сюжетинде чоң базардагы коон саткан дыйкандардын жашоо образы, алардын алармандарга жасаган мамилеси, оюн-зооктор, балбан күрөш, дарда ойноо, таш көтөрүү ж.б. жергиликтүүлөрдүн салттык оюндары сүрөттөлөт. Закым желген ошол чөлдө (Мырза чөл), кайнаган ысык күндүн алдында күндү күн, түндү түн дебей эмгек кылган дыйкандын «көздөрүндө аптаптуу чөл жатат». Композициялык жактан пейзаждык сүрөттөлөр орун алган: базар турмушунун, көрөр замат жүрөгүндү туйлаткан базарчылардын жашоо дүйнөсүнүн, жылдыздардын көк асмандан жерге түшкүсүн келтирген коон пирамидаларынын керемет көрүнүшүн, жер менен күндөн, аба менен суудан жаралган күз жытынын

касиеттүү ааламы чеберчиликте сүрөттөлөт. Күндүн аптабына карабай, тиричилик кылып, эмгектен талбаган, түркүн мүнөздөгү каармандар: элеттик дыйкан менен орой, шаардагы алып сатардын образы салыштырылат.

Автор окуялардын өнүгүшүндө бири-бирине окшобогон, бирок, экөө бирдей палван деген атты алып жүрүшкөн эки адам жөнүндө айткысы келген. Каармандарды бири-биринен айырмалап турган мүнөздөр, майда деталдар аркылуу окуяны улам курчутуп олтурат. “Ошол баш-аягы көрүнбөгөн чоң базарды аралаган ала допу, ак калпак адамдарды, коон, дарбыз, жүзүм, шабдаалы жыттанган адамдарды, колдору тилик, беттери туурук, бирок, тулку бойлорунан кут агылган, салааларынан береке чууруган кейипкерлер менен сырдашасың. Аңгемедеги башкы идея – окурманды эмгечилдикке, чыйрактыкка, жөнөкөйлүккө чакырып, жан дүйнөнү аруулантуу милдетин аткарат. Мындай деңгээлде жеткире сүрөттөй алуу, албетте, эң биринчи талантка, чыгармачылык чеберчиликке жараша болот [264;152]. Чындыгында аңгемедеги психологиялык абалды, ушул кыл учунда турган драмалык көрүнүштү чыгарманын өзүндөгүдөй баяндап да сүрөттөп да берүүгө мүмкүн эмес. Жазуучунун аңгемелери жандуу, окуган адамдын көзү көрүп, өзү да бир каарман болуп ошол жерде турат, тигилердин каректеринен алардын жан-дүйнөсүнүн абалын көрөт, андагы психологиялык конфликтке түздөн-түз катышат, ошо маалда алардын биринин төбөсү көккө тийип, биринин таман алдындагы жер жарылып, дилинен күзгүдөй сынып турганын туят.

Нравалык тазалык, психологиялык толгонуу, адамгерчилик, эмгекти даңктоо, ирония, юмор сыяктуу мотивдер биригип келип аталган аңгемелердин эмоционалдык атмосферасын түзүп турат. Мында көрүнүп тургандай стереотип конфликт жана анын чечилиштерден айырмаланып, булар так ошол күндөлүк турмуштагы эмоционалдык атмосфераны көркөм, ачык, ички жактарын ачып бере алган. Биз сөз кылган аңгемелерде эң эле кызыктуу же көкөй кескен турмуштук көз ирмемдер баяндалып, канааттануу менен окулат. “Матисаковдун чыгармаларындагы баса белгилөөчү өзгөчөлүк – мейли, аңгемелериненби же публицистикалык макалалардан болобу, айтор, анын бир аз көтөрүңкү пафостогу, жүрөгү дайым адамдарга ачык, алардын кайгы-кубанычтарына кайдыгекр карап тура албагандыгы ар бир абзацынан сезилип турат. Кыска сүйлөмдөрдөн куралса да, өзүнө таандык подтекстүү ыргагы бар, өзүнө таандык стили бар” [281; 379-б].

Жалпылап айтканда, жазуучунун бардык аңгемелерине орток болгон нравалуулук, гуманизм идеясы дайыма сюжет менен ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп турат. Жазуучу өзүнүн каармандарына жумшак, аяр мамиле жасайт. Баяндалып жаткан окуянын ички катмарлары өтө кылдат сүрөттөлүп, түштүктүн меймандос, сабырдуу, чыдамкай, эмгекчил өңүн көрөсүн. Адамдарга, айрыкча ак сакалдуу карыяларга болгон сүйүү, күйөрмандык, кайрымдуулук көңүлгө орнойт. Ойдон чыгарылган эч нерсе жоктой, бардыгы күндөлүк турмушта болгон окуя, биз билген замандаш

адамдардын тагдыр-таржымалы. Чыгармаларында жумшак юмор, ирониясын өз орду менен айтылып, өз милдетин өтөгөн. А.Матисаковдун аңгемелеринде токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылып, гумандуулугу, адамгерчилик идеясы чыгармаларынын тулкусуна сиңирилген. Адамдык улуу сапаттардын болушу адамга абадан дем алуу кандай көндүм жана зарыл нерсе болсо, так ошондой эле болуш керек деген ойду айтат. Жазуучу аларды адамдык негизги сапат, турмуштук принцип, коомдук көрүнүш катары карайт. Демек, анын аңгемелери өзү сүрөттөгөн турмуштун өзүндөй жөнөкөй жана табигыйлуулукка ээ.

Абдиламит Матисаковдун аңгемелери көркөм-публицистикалык ыкмада жазылган. Инсандардын күндөлүк турмушундагы эпизоддор аркылуу, алардын ички дүйнөсүнө, психологиясына гана эмес, чыгармаларындагы чакан окуялар турмуштук фактыга, окуяга негизделип, күндөлүк турмуштан алынган. Тагыраагы, көркөм ой жүгүртүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүнө ыйлайык кошумчаланып, аңгемелеринде көркөм-публицистикалуулуктун басымдуулугу, гумандуулук мотиви, адамгерчилик идеясы аңгемелеринин лейтмотивин түзөт.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык ишибизде иликтөөлөрүбүздү жыйынтыктап жатып төмөндөгүдөй корутундуга келдик:

1. Кыргыз аңгеме жанрынын XX кылымдын 20-60-жылдарындагы өнүгүшүн изилдөөгө салым кошкон адабиятчы-изилдөөчүлөрдүн (К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, Т.Аскараров, С.Жигитов, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Медетов ж.б.) жана 70-80-жылдардын прозасына тагыраагы повесть (А.Абдыраманова, А.Мукамбетова,) жана аңгеме жанрындагы изденүүлөргө (А.Медетов, С.Урманбетова) кайрылган изденүүчүлөрдүн диссертациялык илимий иштери ошондой эле биз иликтөөгө алып жаткан мезгил аралыгындагы аңгемелерге байланышы бар обзордук, портреттик, юбилейлик, рецензиялык макалалар каралып, алардын илимий жыйынтыктары боюнча пикирлер айтылды.

2. 70-80-жылдары коомдун өнүгүшүнүн жаңы этабы, жаңы идеяларына ылайык, кыргыз аңгемелеринде идеялык-тематикалык жана жанрдык стилдик көп түрдүүлүк байкалды. Улуттук жана жалпы адамзаттык моралдык-этикалык, нравалык, эстетикалык, атуулдук, жеке инсандык баалуулуктарды даңазалаган реалисттик ыкмадагы чыгармалар менен кошо жаңы модернисттик ыкмада жазылган аңгемелер да пайда болду. Бул багытта жазуучулардын аңгемелерин адабий талдоого алып, салыштырып, артыкчылык-кемчиликтерин баалоого аракет кылдык. Аны менен катар 60-жылдардан баштап уланган “элет прозасынын” ролу 70-80-жылдардагы аңгеме жанрында кандай ыкта, мүнөздө өнүккөнүн кароого аракет кылдык.

3. Жылкычы Жапиевдин аңгемелери тематикалык жактан көп кырдуу. Чыгармаларында карапайым элет адамдарынын образы, жашоо ыңгайы, түйшөлткөн проблемалары социалдык планда жеткиликтүү ачылган. Стилдик жактан негизинен реалисттик ыкмадагы аңгемелердин жаратманы. Айрым аңгемелеринде автор мистикалык элементтерди пайдалануу менен өз чыгармачылыгын жанрдык-стилдик жаңыча түс менен байытууга аракеттенген.

4. 70-80-жылдардын адабияты койгон социалдык-экономикалык милдеттер менен катар совет адамдарын адептүүлүк жактан тарбиялоону, милдеттерди көптөгөн калемдештеринин катарында койгон. Касым Кушубеков “Өткүн” (карыянын образы), ”Үмүт” (Шайыргүлдүн), “Алишер”, “Жашоо булагындагы” (Шарипанын) үлгүлүү образдары аркылуу ишке ашырды. К.Кушубековду нравалык-этикалык маселелерди чагылдырууда тарбиялык максатты атайылап жетекке алган, көрсөтмөлүү, үлгүлүү каармандарды жараткан калемгер катары мүнөздөөгө болот. Көркөм психологизм анын чыгармачылыгында тарбиялык максатты ишке ашыруунун бир каражаты катары кызмат кылат.

5. Жазуучу Бейшебай Усубалиевдин “Түркүк”, “Түтүн”, “Ачкыч”, “Өрт”, “Кашык”, “Свет”, “Жираф”, “Бир сомдук тыйын”, “Ак жака”, “Зоока” ж.б. аңгемелери кыскалыгы, тактыгы менен айырмаланат. Б.Усубалиев сюжет куруу, образ түзүүдөгү өзгөчөлүгү менен аңгеме жанрына жаңылык киргизе алды. Мындан улам, жөнөкөй, жай окуядан эле, көркөм психологизмди алып чыгуусу аркылуу “усубалиевдик өзгөчөлүгүн” көрүүгө болот. Б.Усубалиев көркөм чыгармачылыктын импрессионисттик багытына ыктаган жазуучу. Анын чыгармачылыгындагы сюжеттик линиянын негизин каармандардын ички жан дүйнөсүндөгү ар кандай өзгөрүүлөр – кайгыруу, кубануу, таңгалуулар түзөт. Окуялардын динамикалык өнүгүүсүнүн ордуна эмоциялардын алмашуусу басымдуулук кылат.

6. Жазуучу-публицист А.Матисаковдун очерктик, публицистикалык маанайдагы “Бечаралар”, “Күттүргөн рейс”, “Айдын көз жашы”, “Таразачы”, “Атамды көргөн өлбөсүн” аңгемелериндеги образдардын турмуштук прототиптери бар, автордун көргөн-билген каармандары. Жазуучу аңгемелеринде токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын **улуттук мүнөзүн** так чагылдырылып, түштүк жергесинин кичи пейил, эмгекчил адамдарынын портретин түзөт.

**Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү эмгектерде
чагылдырылды:**

- Келдибекова Ж. “К.Кушубековдун аңгемелериндеги идеялык өзгөчөлүктөр” [Текст] / Ж.К.Келдибекова // Тараз Жарчысы. – 2019. – №2. – 271-281-б.
<https://ff.fnn.kz/qamgikyogggsgsyqe/eyswekwg/25ee4f1bbe1268eb5c12945ea884faa55e7320efb8b5d.pdf>
2. Келдибекова Ж. “Б.Усубалиев – психологиялык прозанын чебери” [Текст] / Ж.К.Келдибекова // КРУИАнын Кабарлары. №1, 2020. – 170-173-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44142151>
3. Келдибекова Ж. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги мүнөз түзүү чеберчилиги” [Текст] / Ж.К.Келдибекова // Ала-Тоо academ. – №3, 2020. – 255-261-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44451185>
4. Келдибекова Ж. Аңгеме жанрынын өнүгүү этаптары (30-80-ж.) [Текст] / Ж.К.Келдибекова // КГУСТА Жарчысы. №2 (68), 2020. – 248-253-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44867424>
5. Келдибекова Ж. Ч.Айтматовдун “Кызыл алма” аңгемесиндеги символикалуулук [Текст] / Ж.К.Келдибекова // Институттун Жыйнагы. – 2021. – 295-300-б.
6. Келдибекова Ж. Кыргыз аңгемелерине адабий обзор: (А.Саспаевдин мисалында) / [Текст] / Ж.К.Келдибекова // / КГУСТА Жарчысы. – 2021. – №1 (71). – 57-61-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46336682>
7. Келдибекова Ж. Б.Усубалиевдин чыгармачылык ишмердүүлүгү [Текст] / Ж.К.Келдибекова // И.Арабаев Жарчысы. №3, 2020. – 40-44-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47373774>
8. Келдибекова Ж. К.Кушубековдун мүнөз түзүү өзгөчөлүгү. [Текст] / Ж.К.Келдибекова // “Ала-Тоо academ”. Эл аралык Ата-Түрк Ала-Тоо журналынын басылмасы. №4, 2021. – 154-161-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47924244>
9. Келдибекова Ж. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык өзгөчөлүктөр [Текст] / Ж.К.Келдибекова // КГУСТА Жарчысы. – 2021, №1 (71). – 53-57-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46336681>
10. Келдибекова Ж. “А.Матисаковдун аңгемелеринин табияты” [Текст] / Ж.К.Келдибекова // Институтунун жыйнагы. – Бишкек, 2021. – 286-294-б.
11. Келдибекова Ж. Кыргыз аңгеме жанрынын спецификасы. [Текст] / Ж.К.Келдибекова // Эл агартуу. – №9-10. – 2022. – 21-24-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49840421>
12. Келдибекова Ж. “Т.Сыдыкбековдун аңгемелериндеги психологизм”. [Текст] / Ж.К.Келдибекова // КРУИАнын Кабарлары, 2022. – №3.– 159-165-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49772354>

Келдибекова Жибек Келдибековнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган “70-80-жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы (К.Кушубеков, Ж.Жапиев, Б.Усубалиев, А.Матисаков)” аттуу диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: аңгеме, сюжет, идея, мазмун, жазуучу, мүнөз, каарман, элет аңгемеси, жанр, айыл, публицистика, психология, тенденция.

Изилдөөнүн объектиси: 70-80-жылдагы кыргыз аңгемелери.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз прозасында аңгеме жанрынын калыптанышын, өнүгүү тенденциясын жана өзгөчөлүктөрүн иликтөө.

Изилдөөнүн методдору: Тексттерди анализдөө, салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык, аналитикалык-психологиялык, адабий көркөм.

Изилдөөнүн жаңычылдыгы: Кыргыз аңгемесинин 70-80-жылдардагы өсүп-өнүгүү тенденциясы системалуу түрдө илимий талдоого алынды. Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун, Б.Усубалиевдин, А.Матисаковдун аңгемечилик чеберчиликтери, идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрү изилденди.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациялык иштин материалдары кыргыз аңгеме жанрын изилдөөнүн бир катар актуалдуу проблемаларын андан ары өнүктүрүүдө колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын жобосуна жана жыйынтыктарына ылайык кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын андан ары изилдөөгө жардам берет. Алынган натыйжалар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде адабият сабагы боюнча курстарды окутууда, илимий окууларды уюштурууда, курстук жана квалификациялык иштерди аткарууда материал болуп бере алат.